

Medzi ideovou sebaidentifikáciou a expertným zaradením: metóda latentných ideových typov*

VLADIMÍR KRIVÝ, MILOSLAV BAHNA**

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Between Self-Identification and Expert Evaluation of Ideological Preferences: The Method of Latent Ideological Types

Abstract: The aim of this article is to present the method of latent ideological types and its possible uses. Two dominant approaches to measuring the ideological orientations of the public are self-identification and expert evaluation of attitudes and value orientations. Both approaches are also a common ingredient in international comparative research. In this article the authors first focus on the strengths and methodological weaknesses of those approaches. They then introduce their method of latent ideological types as a different approach. They present the principles of the method, the necessary sequence of steps, and conclude with its concrete application using CSES Slovakia 2010 data. The method of latent ideological types is based on subjective placements on a given set of ideological orientations or scales. The non-manifest ideological inclinations of the respondents are then determined from their attitudes and opinions. Using attitude variables, definitional patterns and cluster analysis the authors proceed from manifest ideological types to latent ideological types. The resulting latent ideological positions of the respondents may differ from their manifest self-identifications. The advantages of knowing the latent positions are discussed.

Keywords: manifest ideological types, latent ideological types, left-right scale, cluster analysis

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2013, Vol. 49, No. 2: 191–220

* Táto štúdia vznikla v rámci grantu č. 0529-07 slovenskej Agentúry na podporu výskumu a vývoja (APVV), ako aj grantu č. 2/0115/11 slovenskej agentúry VEGA (Ministerstva školstva SR a Slovenskej akadémie vied). Autori ďakujú za prínosné pripomienky, ktoré sa im dostali od anonymných posudzovateľov v rámci recenzného procesu v časopise.

** Akúkoľvek korešpondenciu posielajte na adresu: PhDr. Vladimír Krivý, CSc., Ing. Mgr. Miloslav Bahna, Ph.D., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, e-mail: vladimir.krivy@savba.sk, miloslav.bahna@savba.sk.

Úvod

V sociologických i politologických výskumoch je obvyklým skúmanie ideologickej orientácie respondentov, a teda aj distribúcie ideologických typov vo verejnosti. Najčastejšie je takto v centre pozornosti umiestnenie na ľavo-pravej stupnici, nezriedka na stupniciach liberalizmus-konzervativizmus, libertariánstvo-autoritárstvo a do úvahy prichádzajú aj ďalšie. Zisťovanie sa najčastejšie deje priamym sebazaradením respondenta do niektorého z ponúknutých typov orientácií. V iných prípadoch kritériá umiestnenia určuje expert a tie potom nasadzujú na postoje respondenta. V štúdiu chceme ponúknuť metódu, ktorá sa nezmestí výlučne ani do jedného z týchto prístupov. Metóda latentných ideových typov¹ vychádza zo sebazaradení do ponúknutých ideových typov a následne cez názory a postoje jednotlivcov odokrýva ich skryté príslušnosti. Postup opierajúci sa o túto metódu sme použili pri starších analýzach dát, kedy priniesol viaceré intuitívne prijateľné a podnetné zistenia² [Krivý 2000: 62–72; Gyárfášová, Krivý, Velšic et al. 2001: 320–338]. Na tomto mieste chceme postupu po prvýkrát venovať rozšírenú metodologickú pozornosť, predstavíť ho ako samostatnú metódu a na aplikácii ukázať jej možné prínosy.

Ideové typy - etablované prístupy

Skôr ako predstavíme našu metódu, rozlíšime dva etablované prístupy. Obidva nás však zaujímajú hlavne ako scénický rámec pre uvedenie neetablovaného konceptu latentných ideových typov, ktorému chceme dať odporúčajúci list pre pobyt na scéne – popri kraľujúcich prístupoch. To, čo budeme označovať ako ideové typy, predstavuje najčastejšie body (resp. intervaly) na abstraktnej stupnici názorov a postojov³. V tomto ohľade azda najznámejšou je ľavo-pravá (10-bodová)

¹ V literatúre sa bežne píše o typoch *ideologických*. Uprednostníme však označenie „*ideové*“: je širšie a umiernennejšie, je bližšie k mnohým neveľmi prepracovaným, vnútorné sporným a torzovitým empirickým naplneniam.

² Postup naznačil napríklad príklon ľudí definujúcich sa ako komunisti a s odstupom aj národnári k autoritárstvu; naopak, najnižšiu mieru autoritárstva sme našli medzi sebaoznačenými liberálmi. K zaujímavým posunom vtedy došlo v skupinách prívržencov jednotlivých politických strán na Slovensku pri prechode od sebazaradení k latentným typom (teda k obdobným typom, ale podľa hodnotových orientácií a postojov). Medzi prívržencami Hnutia za demokratické Slovensko (HZDS, V. Mečiar) metóda naznačila úbytok národniarov a prírastok komunistov. V prostredí prívržencov Slovenskej demokratickej a kresťanskej únie (SDKÚ, M. Dzurinda) ubudli socialisti a pribudli konzervatívci. Medzi priaznivcami Strany maďarskej koalície (SMK) sa zmenšil podiel liberálov a zväčšil podiel konzervatívov, v prípade Slovenskej národnej strany (SNS, J. Slota) ubudlo národniarov a pribudlo komunistov, v prípade Kresťansko-demokratického hnutia (KDĽ) početne ustúpili liberáli a pribudli národnári, v prípade Komunistickej strany Slovenska (KSS) ubudlo socialistov a pribudlo národniarov [Gyárfášová, Krivý, Velšic et al. 2001: 323].

³ Keď sa zmieňujeme o postojoch, treba upozorniť, že zväčša nejde o tzv. plné postoje, teda postoje vykryštalizované na všetkých troch dimenziách.

stupnica, ktorá sa rýchlo rozšírila. Podľa Petra Maira práve abstraktnosť konceptu spôsobila, že ľavo-pravé orientácie a umiestňovanie na takejto dimenzii „sa ukázali byť mimoriadne vytrvalým elementom v komparatívnej politickej analýze“ [Mair 2007: 206]. Táto stupnica predstavuje spravidla jednodimenzionálnu skratku čiastkových rôznorodých postojov.

Prechod od viacdimeznionálnej rôznorodosti k jednodimeznionálnej skratke pritom nie je bezproblémový. Pamela Conover a Stanley Feldman upozorňujú, že niektorí voliči odvodzujú význam pojmov ľavicového a pravicového zamernia v rozhodujúcej miere len z niektorej dimenzie. Týmto spôsobom môžu ideologické označenia viazať takmer výlučne na sociálne záležitosti, zatiaľ čo iní (aj) na záležitosti ekonomické [Conover, Feldman 1981: 619].⁴

Z diskurzu komentátorov, politikov a akademikov si ľavo-pravé rozlíšenie ostrejšie či len približne osvojila veľká časť verejnosti v mnohých krajinách, kde si ľudia môžu dovoliť mať rôzne politické postoje. Zriedkavejšie je, že výskumníci konceptualizujú miestne udomácnené ideové typy, ktoré obvykle nie sú umiestnené na jedinej stupnici, resp. idú naprieč dimenziami. Takto sme pri skúmaní slovenskej verejnosti použili typy konzervatívcu, liberála, socialistu, slovenského národovca, maďarského národovca a komunistu. Pred necelým storočím by v zozname typov nemohol chýbať ani „ľudák“ inklinujúci k populárnej Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, či „agrárnik“ – prívrženec Agrárnej strany.⁵

Individuálne sebazaradenie

Prvým etablovaným prístupom k hľadaniu a empirickému obsadeniu ideových typov je *individuálne sebazaradenie* (sebaoznačenie, sebaidentifikácia). Spoločný koncept – napríklad ľavo-pravej stupnice – sa stal široko akceptovaným prvkom v medzinárodných komparáciách, lepšie z analýz však upozorňujú na nerovnaký význam označení pre rôzne krajiny, prostredia. Tak pri analýze volieb v roku 2010 v krajinách V4, z ktorých vzišli pravicové vlády, Kevin Deegan-Krause [2010] dochádza k záveru, že „význam ‚pravícovosti‘ významne variuje od nacionalizmu a kultúrneho konzervativizmu v Maďarsku (...) k pro-trhovému významu v ČR (spolu s určitým kultúrnym konzervativizmom) až ku kombinácii pro-trhovej a kultúrne (relatívne) liberálnej orientácie, ktorá sa objavila v Poľsku (...) a na Slovensku.“ V poslednej menovanej krajine sa tiež ukázalo, že „ľavica viac ako pravica zdôrazňuje hodnotu národa, ktorá podľa klasických poučiek patrí do agendy pravice“ [Gyárfášová, Slosiarik 2008: 11]. Všeobecnejšie sa už dávnejšie

⁴ Obdobne, pre umiestnenie na inom, liberálno-konzervatívnom kontinuu, sa veľké časti elektorátu môžu orientovať „iba podľa jednotlivých neekonomických tém ako sú aborcie či úprava držby zbraní“ [Fleishman 1986: 539].

⁵ „Obmedziť diskusiu len na jedinú polaritu je ochudobňujúce. Keď sa zisťovania zaujímajú o politickú orientáciu, mali by poskytnúť väčšiu varietu možností. (...) Keď si analytik želá dostať odpovede do jednodimeznionálnej podoby, môže tak urobiť následne.“ [Klein, Stern 2008: 489]

vyjadril Russell Dalton v myšlienke, že analýzy ukazujú ako sa význam ľavicovosti a pravicovosti líši v jednotlivých vekových kohortách [Dalton 1988: 121]. Najstručnejšie a najvšeobecnejšie je však konštatovanie, že ľavo-pravá sémantika sa líši podľa jednotlivcov i populácií [Zechmeister 2006: 171].

Ľavo-pravé či iné ideové sebazaradenie je spravidla rýchle,⁶ ťažko však výskumnícky rozlíšiť premyslené prihlásenia sa respondentov od ich povrchných, nepremýšľavých deklarácií (inkonzistencia či „kognitívne havárie“ patria k životu, nie sú teda absolútnym dôkazom pred metodologickým súdom vo veci metodologického artefaktu). Ideológia je z povahy veci spojená so všeobecnými princípmi, „ktoré usporadúvajú špecifickejšie postoje voči politickému svetu. (...) Ale zdá sa, že všeobecnejšie piliere (...) oslovujú iba jednu časť verejnosti – vzdelaných alebo tých, ktorí konceptualizujú svet ideologickými pojmami“ [Jacoby 1991: 201]. Zjavným a známym problémom predstaveného postupu tiež je, že veľká menšina ľudí sa nedokáže na ľavo-pravej či inej stupnici ideovej orientácie vôbec zaradiť, pritom však evidentne má aspoň niektoré čiastkové politické postoje.

Aby prekážok nebolo dosť, i skupina ktorá sa hlási k strediu na ľavo-pravej stupnici je v podozrení, že niektorí z nej tým len zakrývajú neschopnosť jasnejšie definovať svoju pozíciu na stupnici. Emeric Deutsch, Denis Lindon a Pierre Weill už v šesťdesiatych rokoch zistili, že pokiaľ škála neobsahovala stred, miera neodpovedania sa zodvihla, obzvlášť medzi ľuďmi s nízkou mierou politickej sofistikovanosti. Položili preto otázku či sebazaradenie presne do strediu tých škál, ktoré ho obsahujú, nie je prinajmenšom sčasti „skrytou formou neodpovede“, príznačnou pre masu politicky dezinteresovaných občanov [Kroh 2005: 5; Milic 2008: 246]. A keď iná autorka na slovenských dátach zisťuje, že politický stred je v sebazaradeniach ľudí zastúpenejší ako v ostatných krajinách V4 [Gyárfášová 2010: 77n], vynára sa otázka, či je to politickou identitou týchto ľudí, alebo to je pre mnohých šťastne nájdenou vyhybavou odpoveďou „bez straty tváre“ na otázku, ktorá je pre nich nejasná a/alebo ako problém ľahostajná.

Sebazaradenie je v početných prípadoch ovplyvnené volenou politickou stranou, najmä vtedy, keď je o nej a o jej prívržencoch rozšírené označenie: extrémna ľavica, konzervatívci, ľudáci a pod. Pri posudzovaní ideologickej sebaidentifikácie stoja potom proti sebe *téza hodnotovej determinácie*, ktorá vidí sebaidentifikáciu ako „derivát základných politických presvedčení“ a *téza surrogátu*, ktorá sebaidentifikáciu posudzuje ako surrogát identifikácie s politickou stranou. Otvorenou otázkou zostáva, čo bolo skôr (čo z čoho vyrastá): identifikácia so stranou (*partisan influence hypothesis*), alebo ľavo-pravá identifikácia (*political values influence hypothesis*) [Milic 2008: 247, 251]?

⁶ Základ tohto prístupu je niekedy popísaný bez servítky ako meranie „primitívnou priamou otázkou na ideologickú identifikáciu“ [Holm, Robinson 1978: 244].

Ideové typy podľa expertného posúdenia

Druhým etablovaným prístupom je *vytváranie a napĺňanie ideových typov podľa expertného posúdenia*. V týchto prípadoch je to výskumník, ktorý zaraďuje ľudí do všeobecných ideových kategórií na základe ich názorov a postojov k relevantným konkrétnejším otázkam. Východiskovú situáciu výskumníka na príklade konzervatívno-liberálnej osi popisuje John Fleishman. Ústrednou témou tejto ideologickej dilemy sa javí intervenovanie vlády v ekonomike. Tému však neskôr konkurujú iné: „prevencia pred kriminalitou, úprava držby zbraní, životné prostredie, abortcie.“ [Fleishman 1986: 539] K poznaniu ideových orientácií sa môžeme dopracovať tiež porovnaním postojov ľudí s učebnicovými definíciami ideológií [Enyedi, Todosijević 2003]. Taký prístup podľa autorov umožňuje odkryť neočakávané ideologické dimenzie.

V rámci tohto prístupu výskumník legitímne pochybuje, či (napríklad) sebaoznačení liberáli sú „naozaj“ liberálne orientovaní. Experti v týchto prípadoch konceptuálne ovládajú, ako treba čiastkové postoje vyhodnotiť – napríklad na ľavo-pravej stupnici a do ktorého ideového typu treba ich nositeľov následne zaradiť. Peter Mair spomína viacerých autorov vyjadrujúcich sa k ľavo-pravému rozlíšeniu. Tak Anthony Downs voviedol predpoklad, že politické postoje možno rozdeliť podľa odpovede na otázku, koľko vládnej intervencie v ekonomike má byť. Seymour Lipset zdôraznil, že „pod ľavicovosťou treba rozumieť podporu sociálnej zmeny smerom k väčšej rovnosti“. Naopak Ronald Inglehart tvrdí, že dochádza k reorganizovaniu a redefinovaniu jestvujúceho rozhrania, keď oslabované „ekonomické ľavo-pravo“ je nahradzované novovznikajúcim „ne-ekonomickým ľavo-pravom“. A Radoslaw Markowski polemicky dodal, že spájanie ľavice so zmenou a s rovnosťou sa bije s východoeurópskou realitou, keďže impulzy na zmenu sú najčastejšie spojené s redukciou rovnosti [Mair 2007: 207–218].

Stále však zostáva problém s nekonzistentnými odpoveďami respondentov – môže vzniknúť množstvo kombinácií. Ako výskumníci navyše spravidla ani nevieme veľa o diferencovanej percipovanej *dôležitosti*, ktorú respondent tomuto ktorému čiastkovému postoju prisudzuje. Navyše chýba identitotvorné rozhodnutie samotného jednotlivca, jeho osobná integrálna „skratka“, ktorou sa hlási k istej pozícii a ktorá sa celkovo ukázala byť lepším prediktorom volenej strany, než čiastkové postoje. Petr Matějů a Klára Vlachová na základe analýzy dát explicitne konštatujú, že „deklarovaná ľavo-pravá orientácia pôsobí na väčšinu volebných rozhodnutí omnoho silnejšie, než ľavo-pravá orientácia vyplývajúca zo sociálno-ekonomických hodnôt“ [Matějů, Vlachová 2000: 291]. Možno sa tak deje aj preto, že – ako píše Simon Zschirnt s odkazom na viacerých autorov – „postoje ku kľúčovým referenčným skupinám sú dôležitejšími determinantmi politického správania než pozície či postoje vo vzťahu k relevantným témam (*issue positions*).“ [Zschirnt 2010: 687]

Oporou ideových určení nemusia byť pre expertov iba koncepty politickej filozofie. Môže ísť aj o postup, kedy sa v dátach analyticky identifikujú postoje

špecifiká jednotlivých ideových typov, hodnotové a postojoyé významy (napríklad) ľavice a pravice. Tieto významy môžu byť generačne, alebo podľa iných relevantných prostredí, osobité. Generačné osobitosti zhrnul už dávnejšie Russell Dalton. Termíny ľavica a pravica pre starších silne súznejú so sociálno-ekonomickými témami. Ľavica znamená podporu sociálnym programom a záujmom robotníckej triedy, vplyv odborov, pravica je spojená s predstavou obmedzeného vplyvu vlády, s podporou strednej triedy a s vplyvom podnikateľského sektoru. Mladšie generácie ako témy pridávajú životné prostredie, sociálnu rovnosť a slobodný životný štýl [Dalton 1988: 121]. Dominantu ľavo-pravej osi tvoria podľa Petra Matějů a Kláry Vlachovej „položky indikujúce pocit vykorisťovania a existenciu konfliktu medzi ‚pracujúcimi‘ a ‚kapitalistami‘“ [Matějů, Vlachová 2000: 271]. Pritom to, čo je analytickým výstupom z uskutočneného výskumu, môže byť – a často aj býva – v iných výskumoch použité ako indikátor ľavo-pravej či inej ideovej pozície.

Špecifickou možnosťou v rámci expertného identifikovania ideovej pozície je zaradiť respondentov podľa ich *afinity k niektorej politickej strane*. Sú to práve experti, ktorí v týchto prípadoch arbitrárne posudzujú, akú všeobecnejšiu orientáciu majú jednotlivé politické strany, pričom predpokladajú, že afinita k politickej strane je najlepšiu a dostatočnú identifikátor všeobecnejšej ideovej orientácie respondenta. Pravda, nie je to bez slabín. „Kritici prístupu upozorňujú, že celá technika je založená na problematickom predpoklade zdieľania spoločných významov jednotlivých politických dimenzií expertmi. Táto okolnosť býva najčastejšie demonštrovaná na výskume dimenzie ‚pravica-ľavica‘, ktorej subjektívny význam je v rôznych politických jednotkách odlišný, čo je veľmi zlou správou obzvlášť pre medzinárodný porovnávací výskum.“ [Chytilík, Eibl 2011: 67]

Medzi problémy patrí, že politická strana môže byť ťažko zaraditeľná kvôli svojim rozporuplným prejavom (stránkam)⁷ ako aj slabá afinita voličov, ktorá sa prejavuje volatilitou. Na Slovensku síce podľa Olgy Gyárfášovej prevažuje volatilita vo vnútri existujúcich blokov politických strán (Kitscheltovým jazykom volatilita plytká) a smerom k novým stranám nad volatilitou medziblokovou, „hlbokou“, avšak aj vo vnútri oboch politických blokov sú značné rozdiely čo do ideovej orientácie strán. I plytká volatilita je známkou menšej stability voličského správania. [Gyárfášová, Krivý 2007: 91n] V tomto prípade je s početnými respondentmi, ktorí sa nijak nehlásia k žiadnej strane, tiež obdobný problém ako s respondentmi neschopnými priamo nájsť svoju pozíciu na ľavo-pravej stupnici, či v inom ideovom priestore.

⁷ Napríklad strana, ktorá je už dlhšie na Slovensku najpopulárnejšou – SMER-SD – sa pri svojom vzniku v roku 1999 veľmi vyhýbala všeobecnejšiemu ideologickému zaradeniu. Až po volebnom výsledku v roku 2002 sa SMER označil za stranu ľavého stredu a rozhodol sa uchádzať o prijatie do Socialistickej internacionály. Ešte neskôr, v roku 2005 sa SMER prihlásil ku koncepcii sociálneho štátu. K posilneniu sociálno-demokratického charakteru strany však došlo len na sociálno-ekonomickej konfliktnej línii, čo je iba jedna z viacerých dimenzií sociálno-demokratickej identity [Marušiak 2006: 48–49].

Samozrejme, produktívne možno vo výskume použiť oba prístupy naraz a porovnať tak oba výsledné obrazy. Matějů s Vlachovou sa pýtajú: „Je pozícia na nepriamo *merateľnej* (názorovo založenej) ľavopravej dimenzii v zásade v zhode s *deklarovanou* pozíciou na tejto osi?“ [Matějů, Vlachová 2000: 256] Predpokladajú, že tak tomu nie je a prichádzajú k záveru, že sa tento predpoklad potvrdil [ibid.: 272].

Metóda latentných ideových typov – predstavenie princípov

Naša metóda obmedzuje uvedené limity oboch etablovaných prístupov. Samozrejme, sama stojí na určitých predpokladoch a prináša iné obmedzenia. Navrhujeme postup, ktorý je univerzálnejšie použiteľný na skúmanie akýchkoľvek ideových orientácií a nie je ani sebazaradením, ani expertným zaradením. Úvodné „medzi dvoma prístupmi“ treba dopovedať: metóda latentných typov nie je dvojitou negáciou, nie je proti sebazaradeniu, ani proti expertnému zaradeniu, „len“ sa umiestňuje *in-between*, do priestoru ohraničeného oboma spomínanými etablovanými prístupmi.

Východiskom sú všeobecné ideové sebazaradenia respondentov: na ľavo-pravej stupnici (napr. jasná pravica), na stupnici religiozity (napr. silne veriaci), špecifické nominálne ideové typy príznačné pre danú populáciu (napr. slovenský národovec, liberál) a pod. Nazveme ich *manifestné ideové typy* (MIT). Od nich sa chceme dostať k *latentným ideovým typom* (LIT). Aby sa to mohlo podariť, okrem MIT potrebujeme mať v dátovom súbore aj dostatočný počet takých premenných, ktoré indikujú názory, mienky či čiastkové postoje respondentov k relevantným otázkam (ďalej ich označujeme ako *postojové premenné*), slušne diferencujúce vybrané ideové typy. Bežne sa prijíma, že expert môže z množiny zachytených názorov a mienok určiť všeobecnú ideovú orientáciu. V prípade našej metódy to však nebudú určovať experti. Kto teda? Respondenti s rovnakou deklarovanou *všeobecnou* ideovou orientáciou. Ako? Svojimi odpoveďami na postojové otázky, teda množstvom *konkrétnych* ideových orientácií (názorov a mienok).

Pre každú kategóriu MIT (napríklad pre všetky kategórie na ľavo-pravej stupnici) vypočítame priemerné hodnoty všetkých vybraných *postojových premenných*. Keďže premenná MIT predstavuje vždy niekoľko kategórií, pracujeme s priemerami skupinovými.⁸ Rad (vektor) týchto skupinových priemerov pre každú kategóriu MIT nazývame *definičný vzorec* budúceho LIT. Takéto definičné vzorce potom vložíme do zhlukovej analýzy ako počiatočné stredy (*initial centers*). Nakoniec, výsledné zhluky empirických prípadov okolo týchto bodov v n-dimenzionálnom priestore budú predstavovať hľadané latentné typy.⁹ Rozhodujúce pre konečné zaradenie jednotlivého empirického prípadu do niektorého latentného

⁸ Preto sú najžiaducejšie postojové premenné s normálnym rozložením odpovedí.

⁹ Je potrebné upozorniť, že zhlukovú analýzu používame ako technický nástroj pre nové roztriedenie respondentov, teda nie ako exploračnú metódu.

typu je, že jedinečný *individuálny vzorec* (t.j. vektor odpovedí konkrétneho respondenta na *postojové premenné*) je k tomuto definičnému vzorcu *bližší* ako ku každému inému skúmanému definičnému vzorcu. Latentný typ je pritom spravidla viac či menej heterogénny, sú v ňom respondenti iba minimálne vzdialení od definičného vzorca, ako aj iní – vzdialenejší väčšmi, ešte stále však prednostne v sfére najsilnejšieho „dosahu“ príslušného *definičného vzorca*. Z opísaného postupu však celkovo vyplýva, že individuálne vzorce respondentov zaradených do jednotlivých LIT sú homogénnejšie v porovnaní s postojovou rôznosťou respondentov hlásiacich sa k jednotlivým manifestným typom.¹⁰

Metóda latentných typov vyžaduje K-means cluster analysis s jednoznačným zadaním počtu clustrov (a ich stredov) už na začiatku analýzy. Počet clustrov je priamo daný počtom kategórií premennej vyjadrujúcej sebaradenie respondentov.¹¹ Z každého manifestného typu vypočítavame definičný vzorec a následne empirickú obsadenosť latentných typov.¹² Označenia typov sú identické, odlišujú sa „iba“ tým, že jedny sú manifestné a druhé latentné. Ak teda ide o ľavo-pravú verbálnu 5-stupňovú stupnicu, zadaný počet hľadaných zhlukov bude päť. Bude ich šesť, pokiaľ premenná bude obsahovať kategórie liberál, konzervatívec, socialista, slovenský národovec, maďarský národovec, komunista. V prípadoch číselných stupníc môže byť počet zadaných clustrov v K-means analýze aj väčší. Napríklad pri 10-bodovej ľavo-pravej stupnici ich bude *najviac* desať – menej ako desať ich bude vtedy, ak stupnicu zdôvodnene rekategorizujeme.

Samozrejme, sadu postojových premenných možno produktívne podrobiť odlišnému typu zhlukovej analýzy, aj s „otvoreným“, vopred nestanoveným, počtom clustrov. V takom prípade však nepôjde o metódu latentných typov. Mať trebárs 5 kategórií podľa sebaradenia a 7 separátne nájdených postojových zhlukov popiera ústrednú ideu – nájsť ku každému MIT rovnako nazvaný, zväčša ale inak empiricky naplnený LIT. Vyjasniť si však treba nie iba počet zhlukov, ale aj spôsob ako k priraďovaniu empirických prípadov pristúpime. Už sme vysvetlili, že počet zhlukov stanovujeme vopred, a to podľa počtu typov manifestných; otvorenou otázkou ešte zostáva, či vstupné stredy zhlukov budú nemenné, alebo sa budú pri začleňovaní empirických prípadov iteratívne meniť. Pri premýšľaní nad plodnými pripomienkami anonymných posudzovateľov našej štúdie sme došli k záveru, že voľba nedefinitívnych stredov zhlukov nie je pre metódu latentných

¹⁰ Po prvé, cez parameter „distance“ v údají o zaradení respondentov do jednotlivých zhlukov môžeme vytvárať homogénnejšie zhľuky (dostali by sme SLIT – sprísnené latentné ideové typy) a zisťovať, do akej miery sa celkový obraz mení alebo zostáva. Po druhé, prípadné ubratie či pridanie niektorého manifestného typu by s veľkou pravdepodobnosťou narušilo *obraz najbližších blízkostí*.

¹¹ Kategórie odpovedí „neviem“, „nemám žiadnu (všeobecnú) orientáciu“ do toho počtu nevstupujú.

¹² Dostatočnú empirickú obsadenosť manifestných typov považujeme za argument, že jednotlivé typy majú svoje právo na samostatnú existenciu. V prípade, že je empirická obsadenosť typov nízka, je potrebné zvážiť, či by nebolo vhodnejšie daný manifestný typ z analýzy vylúčiť.

typov vhodná, nakoľko problematizuje definíciu LIT prostredníctvom definičných vzorcov a celkovú interpretáciu výsledkov; odporúčame voľbu „*classify*“, kde sa v zhlukovej analýze vstupné stredy nemenia a respondenti sa rozdeľujú do zhlukov (latentných typov) podľa najmensej vzdialenosti k pevne zadaným stredom (t.j. definičným vzorcom). Zhlukovú analýzu v našej metóde používame teda len v jej „statickej“, neiteratívnej verzii. Jej úlohou je priradiť individuálny vzorec respondenta k jemu najbližšiemu definičnému vzorcu v n-dimenzionálnom euklidovskom priestore vytvorenom existujúcimi premennými. Samozrejme, aj tak bude analyticky prínosné vypočítať po konečnom zaradení všetkých respondentov do jednotlivých zhlukov pre každý zhluk záverečné stredy (*final centers*). Tieto finálne stredy nie sú identické s počiatočnými stredmi – definičnými vzorcami a porovnanie medzi počiatočnými a záverečnými stredmi môže byť podnetné.

Celý predstavený prístup by sa dal stručne charakterizovať ako postup od (1) manifestných ideových typov cez (2) prevažujúce postoje jednotlivých typov k (3) *definičným vzorcom* a potom k (4) latentným ideovým typom ako zhlukom okolo definičných vzorcov.¹³

Latentné začlenenie vyrastá zo začlenenia manifestného cez špecifický existujúci profil respondentov. Začlenenie do latentných typov sa nedeje seba-zaradením ani expertným posúdením. Tí, ktorí sa prihlásili k niektorému MIT, sa nepriamo, totiž svojimi postojmi podieľajú na stanovení kritérií, na podobe definičného vzorca pre príslušný latentný typ. Podiel na existujúcom definovaní latentného typu však nie je zárukou neskoršej príslušnosti respondenta v tomto latentnom type. Tí, ktorí postojmi predstavovali „hlavný prúd“ v rámci kategórie MIT, budú pravdepodobne patriť aj do obdobného latentného typu (napríklad takito mainstreamoví medzi manifestnými ľavičiarimi budú aj latentnými ľavičiarimi). Na strane druhej - tí, ktorí boli od hlavného prúdu v manifestnom type vzdialenejší, vložili svoju „existujúcu stopu“ do definičného vzorca, pravdepodobne ich však na konci procesu nájdeme v odlišnom latentnom type.

Do jednotlivých latentných typov sa teda dostávajú aj takí, ktorí sa predtým (na úrovni MIT) zaradili do iného typu. Metóda latentných ideových typov však umožňuje riešiť aj problém s respondentmi, ktorí na úrovni MIT zostali „nezaradení“, keď sa nevedeli či nechceli takto ideovo abstraktne deklarovať¹⁴ (napríklad ako ľavicovo či pravicovo orientovaní). A pokiaľ použijeme niektorý zo spôsobov imputácie chýbajúcich odpovedí na existujúce otázky, vieme nakoniec *celý* súbor zaradiť do niektorého z latentných ideových typov. Sami sme v tejto citlivej otáz-

¹³ V súlade s jednou vplyvnou tradíciou myslenia si predstavujeme, že to, čo leží pod povrchom, je dôležitejšie ako to, čo sa nachádza na povrchu. A to, čo je zjavné, má sa stať východiskom v pátraní po skrytom. V súlade s podstatne mladším prístupom sa zároveň nad týmito našimi predstavami sami sotva badateľne usmievame. Ako inak – láskavo a s porozumením.

¹⁴ Neskôr ukážeme, že „nezaradenie sa“ silne súvisí s mierou dosiahnutého vzdelania (Tabuľka 5).

ke postupovali tak, že z analýzy sme úplne vyradili niekoľko respondentov, ktorí mali početné chýbajúce odpovede (čo bol krok na udržanie kvality dát) a nahrádzanie chýbajúcich odpovedí skupinovými priemerami sme použili iba v prípade menej početných absencií.

Predstavená metóda z veľkej časti rieši aj problém *negatívne vnímaných ideových typov*. Napríklad nie všetci tí, ktorí sa cítia byť komunistami, sú ochotní to vo výskume priamo uviesť. Predpokladáme, že menšina tých, ktorí sa nebránia takúto svoju príslušnosť deklarovať, patrí k presvedčenejším a odvážnejším, čo ich predurčuje, aby vložili svoju „postojovú stopu“ do definičného vzorca. Potom tí všetci respondenti, ktorých individuálne odpovede na postojové premenné sú najbližšie práve k tomuto definičnému vzorcu, vystúpia ako latentní komunisti a ich počet bude pravdepodobne väčší než zastúpenie manifestného typu. Problém by nastal v tých výskumoch, v ktorých by sa nenašiel ani minimálny počet príslušných sebazaradení – nemohli by sme identifikovať *definičný vzorec*, t.j. kritériálny postojový profil daného typu.

Ako prínos metódy latentných typov možno vidieť tiež určité „rozháňanie“ silne obsadených stredov stupníc MIT, čo by mohlo zodpovedať aj likvidácii skôr spomenutej skrytej „non-response“. Napríklad veľká obsadenosť deklarovaného stredu ľavo-právneho kontinua je povestná, v prípade LIT dochádza k jej nádejnej redukcii. Silným argumentom v prospech konceptu a metódy latentných typov je, že dokážu väčšmi diferencovať medzi relevantnými prostrediami (mesto/viedka, skupiny podľa vzdelania, skupiny prívržencov politických strán), než to dokáže koncept manifestných typov.

Aplikácia metódy latentných ideových typov

Z väčšieho množstva realizovaných analýz vyberáme v tejto časti aktuálny príklad aplikácie metódy LIT na politické postoje slovenskej verejnosti po parlamentných voľbách 2010. Pracujeme s povolebným výskumom *The Comparative Study of Electoral Systems (CSES) Slovensko 2010*¹⁵ realizovaným iba niekoľko týždňov po vtedajších slovenských parlamentných voľbách. V tomto výskume sú k dispozícii potrebné „ingrediencie“ pre aplikáciu metódy latentných ideových typov. Ako už bolo povedané - východiskovým bodom predstavenej metódy sú ideové sebazaradenia, ktoré označujeme ako *manifestné ideové typy (MIT)*. Tabuľka 1 predstavuje vo výskume ponúknuté možnosti ideového sebazaradenia. Medzi platnými odpoveďami bola najzastúpenejšou socialistická, resp. sociálno-demokratická orientácia. To pri silnej voličskej podpore pre stranu SMER-SD, ktorá používa aj označenie sociálna demokracia, nie je prekvapením. S odstupom za touto orientáciou nasledujú relatívne rovnomerne zastúpené orientácie ako kon-

¹⁵ Výskum realizovaný v dňoch 18. 6. až 20. 7. 2010 na reprezentatívnej vzorke 1203 respondentov bol podporený grantom APVV 0529-07. Dátový súbor a dokumentácia k výskumu sú dostupné v archíve SASD (<http://sasd.sav.sk>).

Tabuľka 1. Manifestné ideové typy vo výskume CSES Slovensko 2010

Manifestné typy	%	N	% z platných
konzervatívce	12,5	126	18,2
liberál	13,7	138	19,9
socialista, resp. sociálny demokrat	27,4	276	39,7
slovenský národovec	14,6	147	21,1
komunista	0,7	8	1,1
iná orientácia	0,5	5	x
žiadna orientácia	30,4	307	x

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Poznámka: Znenie otázky: „Ľudia u nás majú rozličnú politickú orientáciu. Ktorá z nasledujúcich politických orientácií je Vám osobne najbližšia? Uveďte, prosím, iba jednu!“

Uvedené sú odpovede respondentov slovenskej národnosti. Respondentov iných národností sme z analýzy vylúčili, pretože ich odpovede na niektoré postojové otázky (ide najmä o otázky týkajúce sa postavenia menšín „práva národností“, „maďari_vlast_maďarsko“ a „maďari_zmeniť_hranice“) by neboli interpretovateľné rovnako ako odpovede respondentov slovenskej národnosti (napríklad príklon k výroku B v otázke „práva národností“ je prejavom liberálneho postoja u respondenta slovenskej národnosti, no v prípade respondenta inej národnosti môže byť skôr prejavom menšinového národovectva). Z uvedeného dôvodu sa do prezentovaných výsledkov nedostala parlamentná strana MOST-HÍD – väčšina jej elektorátu je maďarskej národnosti.

Z analýzy sme vylúčili aj troch respondentov, ktorí sa označili ako „maďarský národovec“ a tých, ktorí neodpovedali na polovicu (t.j. 11) alebo viac postojových premenných.

zervatívce, liberál a slovenský národovec. Najmenej zastúpená bola komunistická politická orientácia.¹⁶

Pre aplikovanie metódy LIT potrebujeme následne súbor *postojových premenných*. V tomto konkrétnom prípade sme použili dvadsaťdva premenných.¹⁷ Skupinové priemery odpovedí

na jednotlivé *postojové premenné*, t.j. *definičné vzorce* budúcich LIT tvoria stĺpce Tabuľky 2. Tak napríklad druhý stĺpec tejto tabuľky je *definičným vzorcom* latentného typu konzervátiva a tvoria ho priemery odpovedí jednotlivých postojových premenných tých respondentov, ktorí sa manifestne definovali ako konzervatívci. Podobne ďalšie stĺpce reprezentujú definičné vzorce liberála, socialistu, národovca, či komunistu. V riadkoch Tabuľky 2 vidíme, do akej miery sa priemery odpovedí na jednotlivé postojové otázky líšia u respondentov hlásiacich sa ku konkrétnym manifestným typom.

¹⁶ Čo sa týka posledne menovaného typu, tu ide o vývoj v posledných rokoch – ešte donedávna bola táto orientácia síce menšinová, ale dosť početná.

¹⁷ Doslovné znenie otázok a varianty odpovedí možno nájsť v Prílohe v Tabuľke A.

Tabuľka 2. Definičné vzorce piatich manifestných ideových typov, priemery odpovedí na stupniciach postojových premenných (počiatočné stredy)

Postojové premenné	konzervatívec	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komunist	celý súbor
prácu_každý_sám	3,5 (2,0)	3,6 (1,7)	3,1 (1,8)	3,7 (2,1)	1,6 (1,2)	3,4 (1,9)
väčšina_rozhodovať	3,1 (1,8)	2,7 (1,6)	3,1 (1,7)	3,1 (1,9)	3,2 (2,0)	3,1 (1,7)
nie_prerozdelovať	3,1 (1,9)	3,7 (1,6)	2,8 (1,7)	2,8 (1,7)	2,3 (1,4)	2,9 (1,7)
štátne_vlastníctvo	4,8 (1,7)	5,1 (1,9)	5,3 (1,7)	5,6 (1,6)	5,1 (2,4)	5,1 (1,7)
práva_národností	3,2 (2,0)	4,3 (2,3)	3,4 (2,2)	3,4 (2,5)	2,7 (2,1)	3,4 (2,1)
zásahy_štátu	4,8 (1,7)	5,0 (1,7)	5,1 (1,6)	5,2 (1,6)	4,8 (2,0)	4,9 (1,6)
maďari_vlasť_maďarsko	3,3 (2,0)	3,3 (1,8)	3,5 (1,8)	3,8 (2,1)	4,1 (1,5)	3,6 (1,9)
zamestnávateľa_slobodu	3,0 (1,7)	3,3 (1,8)	2,5 (1,5)	2,8 (2,0)	2,8 (1,9)	2,8 (1,7)
rómovia_neprispôsobiví	5,8 (1,6)	5,9 (1,5)	5,7 (1,6)	5,9 (1,6)	5,1 (2,1)	5,8 (1,6)
ekológia_pred_ekonomiou	5,1 (1,5)	5,1 (1,5)	4,8 (1,6)	5,1 (1,6)	5,3 (1,7)	4,9 (1,5)
maďari_zmeniť_hranice	3,4 (1,7)	3,5 (2,0)	3,5 (1,8)	4,1 (1,7)	4,8 (1,5)	3,8 (1,8)
imigráciu_povolíť	3,9 (1,5)	4,0 (1,8)	3,5 (1,7)	4,0 (1,8)	3,3 (1,3)	3,9 (1,7)
práva_detí	3,7 (1,8)	3,9 (1,9)	3,5 (1,8)	4,6 (2,2)	3,1 (1,9)	3,9 (1,9)
interrupcie_voľba	4,2 (2,3)	5,6 (1,7)	5,4 (1,8)	5,4 (1,8)	4,3 (2,5)	5,1 (2,0)
nie_registr_partnerstvá	4,8 (2,2)	3,7 (1,9)	5,1 (2,0)	5,6 (1,9)	5,0 (2,5)	4,8 (2,1)
domácnosť_muž_aj_žena	5,7 (1,7)	5,5 (1,5)	5,5 (1,7)	5,9 (1,6)	3,9 (2,3)	5,4 (1,8)
legalizovať_drogy	2,4 (1,6)	3,1 (2,0)	2,3 (1,8)	2,6 (1,9)	1,4 (1,1)	2,5 (1,8)
homo_práva_nie	4,4 (2,1)	3,3 (1,6)	4,5 (1,9)	5,1 (1,9)	5,5 (2,1)	4,4 (1,9)
cirkev_nie_politika	5,1 (2,0)	6,2 (1,2)	5,9 (1,4)	6,0 (1,5)	6,2 (1,4)	5,7 (1,6)
SK_zájmy_pred_EÚ	3,1 (1,6)	2,8 (1,6)	3,4 (1,7)	3,3 (2,0)	3,2 (1,1)	3,3 (1,7)
EÚ_pridať_kompetencie	4,0 (1,5)	3,9 (1,6)	3,8 (1,4)	4,3 (1,6)	2,6 (1,3)	4,0 (1,5)
vláda_nie_rozhodovať_sama	5,0 (1,8)	4,5 (1,9)	4,3 (1,8)	4,5 (2,1)	3,2 (2,1)	4,5 (1,8)

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Poznámka: Respondenti odpovedali na škále 1 až 7, kde 1 znamenalo „úplný súhlas s výrokom A“ a 7 „úplný súhlas s výrokom B“, resp. išlo o stupnicu súhlasu/nesúhlasu s výrokom. Pre pohodlie čitateľa sú znenia premenných zjednodušené a preformulované tak, že vyššia hodnota priemeru zodpovedá vyššiemu súhlasu s názvom premennej. Doslovné znenie otázok je uvedené v Tabuľke A v prílohe. Čísla v zátvorke sú štandardné odchýlky. Respondenti s polovicou (t.j. 11) a viac chýbajúcich odpovedí boli z analýzy vylúčení. V prípade, že respondent neodpovedal na menej ako polovicu postojových premenných, chýbajúce odpovede boli nahradené skupinovými priemerami toho manifestného typu, do ktorého sa zaradil.

Tabuľka 3. Transformácia manifestných typov na latentné ideové typy (riadkové %)

Manifestný typ	Latentné ideové typy				
	1	2	3	4	5
konzervatívce (1)	41,3	27,0	9,5	8,7	13,5
liberál (2)	9,4	57,2	19,6	9,4	4,3
socialista, resp. sociálny demokrat (3)	13,5	20,4	25,8	19,6	20,7
slovenský národovec (4)	9,5	11,6	21,1	42,9	15,0
komunista (5)	14,3	14,3	14,3	0,0	57,1
iná orientácia	0,0	20,0	0,0	80,0	0,0
žiadna orientácia	27,4	19,5	13,4	22,8	16,9
spolu	20,0	24,7	18,2	21,4	15,7

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Údaje z Tabuľky 1 a 2 sú podkladom pre ďalší krok – zhukovú analýzu. Tu sú ako stredy preddefinovaného počtu zhukov („K-means cluster analysis“¹⁸, počet MIT je v tomto prípade 5) vložené *definičné vzorce* jednotlivých LIT. Výsledné zatriedenie respondentov, ktorí sa prihlásili k niektorému MIT (ako aj tých, čo si nevybrali žiadnu orientáciu), do LIT pomocou zhukovej analýzy je zachytené v Tabuľke 3.¹⁹ Môžeme povedať, že často menšia časť „príslušníkov“ jednotlivých MIT nezmenila svoje zaradenie a dostala sa do rovnomenného LIT. Napríklad v prvom riadku vidíme, že len 41,3% zo sebaoznačených konzervatívcoch má svojimi postojmi najbližšie k latentnému ideovému typu konzervatívce. Upútava, že 13,5% z príslušníkov konzervatívneho MIT sa dostalo do LIT komunista. Znamená to, že časť tých, ktorí sa definovali ako konzervatívci, je názorovo najbližšie k priemeru vyjadrenému postojovému profilu (t.j. *definičnému vzorcu*) sebaoznačených komunistov. Časť vysvetlenia spočíva v tom, že v postojoch k rolám mužov a žien v ideálnej rodine, ako aj k mäkkým drogám i k právam homosexuálov a lesbieb boli sebaoznačení komunisti konzervatívnejší, než konzervatívci.

Zvlášť si je potrebné všimnúť predposledný riadok Tabuľky 3: zachytáva, do ktorých LIT boli našou metódou zaradení ľudia nepriklonení k žiadnej z ponúknutých orientácií. Najviac tých, ktorí označili, že nemajú žiadnu politickú

¹⁸ V syntaxi programu SPSS voľba „/METHOD= CLASSIFY“ v procedúre „QUICK CLUSTER“, ktorá pracuje s euklidovskými vzdialenosťami medzi vektorom odpovedí na *postojové premenné* a definičným vzorcom. Definičné vzorce pre nás predstavujú počiatkové stredy jednotlivých zhukov (initial cluster centers, v SPSS voľba „/INITIAL“).

¹⁹ Do analýzy nie sú zahrnutí respondenti maďarskej národnosti a tí, ktorí sa prihlásili k ideovému typu maďarských národovcov.

orientáciu, má názormi najbližšie k typu konzervatívca (27,4 %) a k typu slovenského národovca (22,8 %). Celkovo môžeme povedať, že medzi latentnými typmi vychádza ako najzastúpenejší typ liberál (24,7 %), nasledovaný slovenským národovcom (21,4 %).

Tabuľka 4 zobrazuje manifestné a latentné ideové typy prívržencov slovenských parlamentných politických strán.²⁰ Voliči väčšiny strán si našli jednu silne preferovanú kategóriu, ku ktorej sa dokázali zaradiť. V prípade konzervatívneho KDH sa takmer 60 % jeho voličov označilo ako konzervatívci, voliči liberálnej SaS sa vo viac ako 60 % percent prípadov označili ako liberáli. Neprekvapujúco sa takmer dve tretiny voličov strany SMER - *sociálna demokracia* prihlásili k sociálno-demokratickej orientácii. Na to, že si voliči strany SMER-SD ľahko spojili svoje politické preferencie s ponúknutými všeobecnými („celkovými“) politickými orientáciami poukazuje aj fakt, že medzi nimi je najmenej takých, čo si spomedzi ponúknutých odpovedí nevedeli vybrať (22,6 %). Voliči strany SDKÚ-DS si spomedzi ponúknutých orientácií nenašli jasného favorita. Ako konzervatívci alebo liberáli sa označili podobne veľké časti jej voličov. Iba niekoľko voličov strany SMER-SD – a žiadnej inej strany – sa prihlásilo k marginálne zastúpenej komunistickej orientácii.

Potenciálny prínos predstavovanej metódy LIT je potom v Tabuľke 4 demonštrovaný empirickou obsadenosťou latentných typov v elektorátoch politických strán (vždy v riadku LIT), a to obzvlášť v porovnaní s „pôvodnými“ distribúciami sebazaradení. Aj keď najobsadenejší LIT bol vždy ten istý ako najobsadenejší MIT, pozornejší pohľad nachádza značné posuny. Výrazný pokles podielu dominantného typu vo svojom elektoráte zaznamenala strana SMER-SD (socialisti, resp. sociálni demokrati klesli zo 63,0 % na 25,2 %). Aj ďalšie posuny v zastúpení ideových typov sú spôsobené tak presunmi z manifestných typov k latentným, ako aj identifikovaním latentnej pozície tých respondentov, ktorí sa nepriradili k žiadnemu MIT.

Pri pohľade na latentné zakotvenia sa stráca zreteľný socialistický profil elektorátu strany SMER-SD a mení sa na pomerne pestrý názorový mix. V latentnom profile vidíme dva hlavné piliere – sociálnych demokratov a slovenských národovcov – a dva piliere vedľajšie – komunistov a konzervatívcov. Ukazuje sa tak široká ideologická profilácia tohto elektorátu, prípadne ideová nezakotvenosť prívržencov strany. Voliči SDKÚ-DS sú najčastejšie orientovaní liberálne a konzervatívne, latentné zastúpenie konzervatívcov sa však oproti manifestnému zmenšilo. Socialistická orientácia sa stáva ešte menej zastúpenou. Podiel latentných národovcov

²⁰ Vo voľbách v roku 2010 sa do parlamentu dostala strana SMER - sociálna demokracia (SMER-SD, 62 mandátov), Slovenská demokratická a kresťanská únia-Demokratická strana (SDKÚ-DS, 28 mandátov), Sloboda a solidarita (SaS, 22 mandátov), Kresťansko-demokratické hnutie (KDH, 15 mandátov), Most-Híd (14 mandátov) a Slovenská národná strana (SNS, 9 mandátov). Vládnú koalíciu SMER-SD, SNS a Ľudová strana - Hnutie za demokratické Slovensko (ĽS-HZDS) vystriedala po voľbách 2010 koalícia stredopravých strán SDKÚ-DS, SaS, KDH a Most-Híd.

Tabuľka 4. Manifestné a latentné ideové typy medzi voličmi politických strán (riadkové %)

Voliči politických strán	konzervatívce	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komunista	žiadna alebo iná orientácia
<i>SMER – sociálna demokracia (SMER)</i>						
MIT*	7,0	8,9	63,0	19,8	1,2	22,6
LIT	18,0	14,1	25,2	24,0	18,6	–
<i>Slovenská demokratická a kresťanská únia (SDKÚ)</i>						
MIT*	33,8	36,4	23,4	6,5	0,0	36,4
LIT	25,8	35,8	16,7	16,7	5,0	–
<i>Sloboda a Solidarita (SaS)</i>						
MIT*	5,8	61,5	19,2	13,5	0,0	27,8
LIT	12,5	50,0	13,9	22,2	1,4	–
<i>Kresťanskodemokratické hnutie (KDH)</i>						
MIT*	59,1	11,4	11,4	18,2	0,0	38,0
LIT	42,3	5,6	12,7	12,7	26,8	–

* percento je počítané len z platných odpovedí, t.j. bez započítania odpovedí „žiadna alebo iná orientácia“

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Poznámka: Z dôvodu malých početností nie sú v tabuľke uvedení voliči najmenej parlamentnej strany SNS, ako ani voliči strany MOST-HÍD s prevažne maďarským elektorátom (už skôr boli z analýzy vylúčení respondenti hlásiaci sa k maďarskej menšine).

je v porovnaní s manifestnými vyšší, ale zároveň je výrazne nižší, než v prípade strán SMER-SD a SaS. Voliči strany SaS sú pri priamej otázke dominantne orientovaní liberálne, avšak latentne o niečo menej, pri prechode k typom latentným sa naopak zväčšili menšinové podiely konzervatívcov a slovenských národovcov (v poslednom prípade obdobne ako v prípade voličov strany SMER-SD). Na príklade voličov KDH, medzi ktorými výrazne dominujú konzervatívci (podiel manifestných konzervatívcov bol 59 %, latentných 42 %), možno demonštrovať schopnosť metódy LIT odhaliť aj menšinový príklon k negatívne vnímanému ideovému typu. Z voličov KDH sa síce nikto nedeclaroval ako komunista, no napriek tomu až 26,8 % z nich malo názorovo najbližšie k tomu vzorcu, ktorý definovali seba-označení komunisti.²¹ Pritom komunistická orientácia patrí u voličov KDH k naj-

²¹ Menšinový podiel latentných komunistov medzi voličmi KDH vyžaduje ešte ďalšiu argumentáciu. V povolebnom výskume CSES Slovensko z júla 2010 sa ukázalo, že na jednej osi sa voliči KDH, podobne ako voliči Smeru-SD a LS-HZDS, umiestnili bližšie k pólu od-

silnejšie odmietanej, resp. je orientáciou, voči ktorej sa vymedzujú. Ak sa na voličov KDH pozeráme cez LIT ukazuje sa, že sú menej konzervatívni, nie liberálni a viac ľavicovo orientovaní než (si sami) priamo priznávajú. Z definíčných vzorcov (Tabuľka 2) vyplýva, že vo viacerých ohľadoch majú najkonzervatívnejšie postoje komunisti. Tie sú dokonca konzervatívnejšie aj ako postoje sebaoznačených konzervatívov. Komunisti sa tiež vyznačujú najväčšou podozrievavosťou voči Maďarom – dokonca väčšou než je podozrievavosť slovenských národovcov.

Pri „prechode“ od manifestných typov k typom latentným medzi voličmi strany Smer-SD ubudli socialisti a pribudli (latentní) komunisti, presvedčivejšie je to vtedy, ak si uvedomíme, že Smer-SD vo voľbách 2010 nezískal nikde takú silnú voličskú podporu ako na severovýchode Slovenska – tam, kde nedlho predtým (2002) boli hlavné bašty KSS. Ďalej, klesli podiely konzervatívov a socialistov medzi voličmi SDKÚ-DS, zväčšil sa podiel (skrytých) slovenských národovcov. Medzi voličmi Sloboda a Solidarita (SaS, R. Sulík) ubudli liberáli a pribudli latentní konzervatívci, a nakoniec medzi voličmi KDH ubudli konzervatívci a pribudli komunisti. Ubudlo vždy z dominantnej skupiny, čo naznačuje, že tá bola vždy sýtená aj nálepkou, že ich strana je liberálna, konzervatívna či sociálno-demokratická. Či už ide o čiastočnú latentnú socioekonomickú ľavicovosť elektorátu KDH alebo o nevyprofilovanosť a nacionalizmus v elektoráte strany SMER-SD, sú to veci, ktoré analytikov slovenskej politickej scény neprekvapia – inak by napríklad prezidentská kampaň kandidáta podporovaného najpopulárnejšou stranou nebola tak postavená na protimaďarskej karte, ako sa to v roku 2009 stalo.

Podrobnejší pohľad na priradenie príslušností LIT v elektorátoch najsilnejších politických strán na Slovensku je uvedený v Tabuľke B v prílohe. V riadkoch tabuľky je zobrazené ako metóda zatriedila do latentných typov voličov strany hlásiacich sa k najčastejšie zastúpenému manifestnému typu (v prípade SDKÚ dvoch najzastúpenejších typov) v skupine prívržencov danej strany, ako aj nehľásiacich sa k žiadnemu z manifestných typov. Pri tomto pohľade vidíme, že (s výnimkou voličov SMER-u) skončilo v rovnakom LIT minimálne 58% respondentov z dominantného manifestného typu medzi prívržencami tej-ktorej politickej strany. Výnimkou boli socialisticky sa definujúci voliči strany SMER, z ktorých

mietania práv etnických menšín a nedôvery voči nim (ako ho predstavujú voliči SNS), než k pólu opačnému. Aj na druhej osi sa voliči KDH hodnotovo priblížili k voličom Smeru-SD a LS-HZDS, keď sa spolu najväčšmi vzdialili názorom a postojom ekonomického i sociálneho liberalizmu [Bútorová, Gyárfášová 2011: 189]. Ďalej, hoci sa voliči KDH najčastejšie hlásili ku konzervatívcom a najčastejšie práve tam spadali aj latentne, na stupniciach redistribúcie prostriedkov od bohatých, privatizácie, štátnych zásahov do ekonomiky a nedôvery voči menšinovým Maďarom na Slovensku boli voliči KDH celkovo bližšie k názorom sebaoznačených komunistov, než konzervatívov. Vo vzťahu k deťom v rodinách majú voliči KDH a ešte väčší súčasní manifestní komunisti nadpriemerne autoritatívny postoj, zatiaľ čo pozície sebaoznačených konzervatívov sa pohybujú iba okolo priemeru. Hoci nie vo všetkých dôležitých bodoch boli terajší komunisti konzervatívnejší než sebaoznačení konzervatívci, uvedené príklady napomáhajú pochopiť, ako sa medzi voličmi KDH mohla významná menšina dostať do latentného typu komunistu napriek tomu, že z týchto voličov sa k typu neprihlásil nikto.

Tabuľka 5. Manifestné a latentné ideové typy podľa vzdelania (v %)

Vzdelanie	konzerva- tívec	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komu- nista	žiadna alebo iná orientácia
<i>základné</i>						
MIT*	19,2	12,5	39,2	26,7	2,5	39,1
LIT	17,3	11,2	21,8	17,8	32,0	–
<i>stredoškolské bez maturity</i>						
MIT*	14,1	11,2	48,8	24,4	1,5	35,5
LIT	18,5	15,4	21,9	26,3	17,9	–
<i>stredoškolské s maturitou</i>						
MIT*	19,6	25,8	36,5	17,3	0,7	26,8
LIT	22,8	35,2	15,1	18,8	8,1	–
<i>vysokoškolské</i>						
MIT*	21,4	30,6	30,6	17,3	0,0	18,3
LIT	19,0	37,2	12,4	23,1	8,3	–

* percento je počítané len z platných odpovedí, t.j. bez započítania odpovedí „žiadna alebo iná orientácia“

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

v rovnakom latentnom type zostalo len necelých 30 % a významná časť pripadla do LIT komunista. V Tabuľke B tiež vidíme, že výslednú podobu profilu LIT formovalo aj zaradenie respondentov, ktorí si žiadnu orientáciu nevybrali. Vyššie uvedenú úvahu o komunistickom LIT medzi voličmi KDH dopĺňa informácia, že až 37 % spomedzi tých voličov strany, ktorí *neoznačili svoju manifestnú ideovú orientáciu*, zaradila metóda do latentného typu komunista.

Porovnanie zastúpenia ideových typov podľa vzdelania ponúka Tabuľka 5. Zatiaľ čo podľa MIT je dominantným typom v skupinách definovaných vzdelaním socialista (s výnimkou vysokoškolského vzdelania, kde sa rovnaký podiel ľudí hlási k liberálom), metóda LIT ponúka pestrejší pohľad. Socialistická orientácia nie je podľa LIT dominantná v žiadnej vzdelanostnej kategórii. U ľudí so základným vzdelaním je najzastúpenejšia latentne komunistická a u ľudí so stredoškolským vzdelaním bez maturity latentne národovecká orientácia.²² Medzi

²² Presuny u príslušníkov jednotlivých MIT v rámci vzdelanostných kategórií ukazujú, že u ľudí so základným vzdelaním bola viac ako polovica príslušníkov najzastúpenejšieho „socialistického“ MIT priradená do LIT komunista, obdobne sa prihodilo takmer tretine tých, ktorí sa nezaradili do žiadneho z ponúknutých typov. (Tabuľka nie je súčasťou štúdie a je k dispozícii na vyžiadanie od autorov.)

Ľuďmi so stredoškolským vzdelaním s maturitou, ako aj v skupine vysokoškolsky vzdelaných je najzastúpenejšia liberálna orientácia. Zaujímavé je vertikálne čítanie Tabuľky 5. Potvrďuje sa – vo výraznejšej podobe než pri MIT – monotónny rast zastúpenia latentných liberálov spolu s rastom vzdelania. Podobne jasný je pokles latentnej komunistickej orientácie. V porovnaní s nejasným trendom priebehu v prípade MIT sa objavuje so vzdelaním celkovo klesajúca latentná preferencia socialistickej orientácie. Zaujímavé je, že na rozdiel od MIT, pri latentných typoch so zvyšovaním vzdelania neklesá podiel slovenských národovcov. Podobne zostáva aj v prípade LIT bez jasného trendu zastúpenie konzervatívco v skupinách podľa vzdelania.

Diskusia

Podobne ako etablované metódy, o ktorých sme hovorili na začiatku, aj metóda latentných ideových typov môže vyvolávať viaceré otázky. Ako problematické môže čitateľ posúdiť už to, že charakter jednotlivých typov určujú samotní respondenti (svojimi sebazaradeniami a svojimi postojoými profilmi). Všetko kritické, čo sme uviedli o prístupe sebazaradovania, kladie otázky aj k použitiu tohto prístupu v rámci metódy latentných typov. Možno sa pýtať, či skupiny respondentov podľa sebazaradenia sú dostatočne vyprofilované a homogénne. Vieme však, že výsledky priameho sebazaradovania (na ľavo-pravej stupnici, do pozícií liberálov, konzervatívco a pod.) bývajú pri všetkej problematickosti výskumne akceptované. Metódou latentných typov potom túto problematickosť oslabujeme: definovanie typov respondentmi je nepriame, za každou z množiny deklarovaných pozícií (za každým manifestným typom) hľadáme vzorec názorov a postojev ako o niečo pevnejší základ.

Keby manifestné typy (skupiny s rovnakou deklarovanou ideovou pozíciou) boli úplne homogénne, latentné typy by boli identické s typmi manifestnými a pokiaľ by to tak bolo vždy, nemali by sme dôvod zaujímať sa o tie „druhé“, latentné zaradenia. Na strane druhej, pri signáloch veľkej heterogénnosti vo vnútri jednotlivých manifestných typov bude vhodné použiť opatrnejší postup s vynechaním outlierov v rámci jednotlivých manifestných typov.

Veci sa môžu javiť tak, že definičné vzorce jednotlivých typov sú konštruované aj podľa odpovedí tých respondentov, ktorí „do tohto typu vlastne nepatria“ a naopak, týchto nakoniec nájdeme v odlišnom type. Potenciálna výčitka v skutočnosti vystihuje náš zámer i postup; nesúhlasíme iba s tvrdením, že títo respondenti do typu „vlastne nepatria“. Do manifestného typu totiž patria, do rovnakého typu latentného patriť môžu, ale nemusia. Posledné závisí od definičného vzorca manifestného typu, od názorového a postojoého profilu respondentov z príslušného manifestného typu a taktiež od alternatívnych definičných vzorcov – tie ostatné môžu niektorých respondentov „stiahnuť“ k sebe svojou postojoovou blízkosťou.

Jestvuje súlad i nesúlad v začleneníach do manifestných a latentných typov – a práve o tieto výsledky v metóde latentných typov ide. Ak však dôjde k k väčšej nestabilite (primného respondentov spadá do iného typu latentného, než do typu manifestného), opätovne odporúčame aj opatrnejší postup s vynechaním outlierov pri výpočte definičných vzorcov jednotlivých manifestných typov.

Pokiaľ niekto napríklad deklaruje, že je socialista, ale metóda ho zaradi do latentného typu národovca, nemusí to ešte znamenať, že tento respondent nerozumie pojmu „socialista“. Môže to byť tak, že svoju sebaidentifikáciu opiera o svoje postoje len v jednej dimenzii (napríklad v dimenzii práva zamestnancov), ale ak sa zoberú do úvahy aj jeho postoje v iných dimenziách, bližším sa ukáže napríklad typ národovca.

Chceme sa vyhnúť tomu, aby sme ako typy *skutočné* predstavovali iba typy latentné. Skutočnými typmi sú totiž tak manifestné, ako aj latentné typy. Argumentom v prospech skutočnosti tých prvých napríklad je, že (nedokonale) vyjadrujú pocíťovanú identitu. Latentné typy by azda mohli byť zaujímavejšie, či dokonca dôležitejšie tým, že sú odkrytím toho, čo nebolo zjavné alebo aspoň doložené.

Do diskusie možno postaviť aj otázku ako sa majú výsledkami k sebe tri prístupy: sebazaradovanie, expertný prístup a metóda latentných typov. Tak ako P. Matějů s K. Vlachovou zistili značný rozdiel medzi výsledkami podľa ideového sebazaradenia a podľa expertného zaradenia („názorovo založenej“ pozície) [Matějů, Vlachová 2000: 272] – pričom oba prístupy sú legitímne – dá sa očakávať nemalý rozdiel i medzi výsledkami dosiahnutými expertným zaradením a metódou latentných typov. Vyberieme si teraz historický prípad prívržencov HZDS. Vo výskume Inštitútu pre verejné otázky z roku 2000 priemerná pozícia prívržencov HZDS na ľavo-pravej stupnici s konštruovaným intervalom 0 (ľavica) – 100 (pravica) bola podľa *sebazaradenia* 46,1 (celoslovenský priemer 47,6), podľa *expertného* vyhodnotenia ich názorov na socioekonomické otázky však bola podstatne ľavicovejšia: 28,4 (išlo o druhý najľavicovejší priemer po prívržencoch KSS, celoslovenský priemer predstavoval 38,2). A čo v tom výskume ukázala *metóda LIT*? V skupine prívržencov HZDS dominovali manifestné typy národnárov a socialistov, pri prechode k latentným typom pribudli obzvlášť komunisti a ubudli národnári; výsledne boli potom v tejto skupine priaznivcov HZDS najzastúpennejší latentní národnári a komunisti. [Gyárfášová, Krivý, Velšic et al. 2001: 165, 323] Tento poznatok dosiahnutý metódou LIT je celkovo v súlade so zisteniami expertného prístupu a pritom prináša novú a nevyprázdnenú informáciu.

Jedna z možných námietok voči metóde LIT vychádza z presvedčenia, že výsledky metódy neobstoja v porovnaní s čisto empiricky založenou zhlukovou analýzou, ktorá neobsahuje žiadne predpoklady čo do počtu, ani charakteristík hľadaných typov. Ak v rámci doplnujúcich analýz urobíme *quick-cluster analýzu na celej vzorke*, a to z postojových premenných, ktoré sme predtým použili na analýzu latentných typov, ako aj so zadaným počtom zhlukov, tak intuitívne najlepším je riešenie s výslednými tromi zhlukmi. Ukáže sa, že socialisti, slovenskí

národovci a komunisti majú najväčšie prieniky s jedným a tým istým zhlukom – zhlukom C. Spája ich teda určitá postojová blízkosť. Najväčšie prieniky konzervatívcov a liberálov sú s inými a rozdielnymi zhlukmi: prvých so zhlukom A, druhých so zhlukom B. To je obraz, s ktorým je obraz získaný optikou LIT kompatibilný. Výhodou metódy LIT v tomto prípade však je, že ponúka jasnú „identitu“ výsledných zhlukov a „drží“ jednu a tú istú kategorizáciu na manifestnej i latentnej rovine, čím vytvára možnosť priamych porovnaní.

Experimentovanie (aj) s viacerými variantmi hierarchickej zhlukovej analýzy nás viedlo k poznaniu, že LIT ponúka presvedčivejšie riešenia v (obvyklých) prípadoch, kedy pole postojov neobsahuje prirodzené zhluky prívržencov ideológií, ale predstavuje viac-menej spojitý priestor názorov, ktorý – prinajmenšom bez informácie o ideových jadrách prívržencov tej-ktorej ideológie (typu) – neponúka prirodzené a jednoznačné rozdelenie do skupín (zhlukov).

Znalcov zhlukovej analýzy určite trápi problém stanovenia počtu zhlukov, keďže ten je ústredným problémom pri akejkoľvek zhlukovej analýze. Nemýlia sa, že vo všeobecnosti možno mať počet hľadaných zhlukov vopred dobre teoreticky zdôvodnený, alebo ho možno vyvodiť empiricky. Ak by z dát empiricky vyšiel ako najvhodnejší rovnaký počet zhlukov ako teraz a navyše s obdobným profilom, chápali by to niektorí ako posilnenie dôveryhodnosti metódy latentných typov. Metóda latentných typov však explicitne predpokladá existenciu vopred známeho konkrétneho počtu ideových typov, ktorý je daný počtom typov manifestných. Definičné vzorce určujú ideálne reprezentácie týchto typov a ďalšími krokmi metódy nachádzame ich latentných „príslušníkov“ – teda tých, ktorí sú od toho-ktorého definičného vzorca vzdialení najmenej. Metódou nehľadáme nové, odlišné latentné typy, ale iba postojovo „optimalizujeme“ príslušnosť respondentov k typom, ktoré sú vopred dané. Urobiť zhlukovú analýzu inak, „bez akýchkoľvek predpokladov“, je samozrejme možné, ale je to postup stojaci mimo nami diskutovanej množiny metód: nezostávajú pri ňom tie isté kategórie manifestné i latentné.

Tak ako nespochybňujeme počet zhlukov, považujeme definičné vzorce za pevné stredy budúcich LIT. S týmto predpokladom súvisí aj naša voľba klasifikačného postupu zhlukovej analýzy. Ak by sme totiž hľadali latentné typy s pomocou iteratívnej verzie zhlukovej analýzy, dostali by sme sa z nášho pohľadu na metodologicky tenký ľad. Východisko našej metódy, že stredy budúcich LIT definujú (nepriamo) ľudia hlásiaci sa k jednotlivým MIT, by bolo pri iteratívnom hľadaní riešenia zhlukovou analýzou – a teda posúvaním stredov LIT – porušené. Nami navrhnutá metóda nie je spojená s ilúziami o „správnosti“ či presnosti individuálnych sebazaradení do manifestných typov. Rešpektuje však výsledok agregátneho sebazaradenia veľkého množstva ľudí ako východisko k ďalším krokom. Predpokladá, že hoci je metóda sebazaradenia zaťažená v úvode predstavenými chybami, tieto chyby majú buď náhodný charakter (chybný úsudok, zobrať do úvahy len jednej dimenzie), alebo systematicky zaťažujú merania príslušnosti do všetkých typov (príklon ku stredovým odpovediam). Finálne stredy zhlukov (výsledných

latentných typov) sú uvedené v Tabuľke C v prílohe. V Tabuľkách D a E v prílohe uvádzame euklidovské vzdialenosti definičných vzorcov MIT a finálnych stredov LIT (posledne uvedené sú vypočítané ako priemer odpovedí respondentov zaradených do konkrétneho LIT). Považujeme ich za dôkaz, že definičné vzorce, s ktorými príklad pracuje – a teda aj jednotlivé v príklade použité manifestné ideové typy – sú v postojovom priestore umiestnené relatívne rovnomerne.

Latentné typy predstavujú empirické zistenia závislé na zvolenej metóde analýzy. Vo vzťahu k nej si stojíme za určením počtu hľadaných zhlukov „vo-pred“, ako aj za určením neiteratívnych východiskových stredov zhlukov. Arbitrárnejšie (a diskutabilnejšie) je stanovenie postojových premenných, s ktorými sa v zhlukovej analýze pracuje. Hoci sa definovaním *stredov* latentných typov samotnými respondentmi snažíme vyhnúť nedostatku metódy expertného zaradovania, sami vstupujeme do analýzy v roli expertov hneď na začiatku výberom postojových premenných. Nehovoríme síce aké odpovede indikujú ten-ktorý ideový typ, ale definujeme okruh otázok (postojových premenných) o ktorých predpokladáme, že sú vo vzťahu k analyzovaným manifestným typom relevantné. Limitom je v tomto prípade spravidla rozsah či „ponuka“ premenných v konkrétnom výskume. Zostáva na posúdení výskumníka, či je zvolený súbor premenných dostatočný pre účely použitej metódy a či dostatočne mapuje „priestor postojov“. Všeobecným odporúčaním je, že zvolené postojové premenné by mali pokrývať rovnomerne (t.j. približne rovnakým počtom premenných) relevantné dimenzie odlišností manifestných typov. Robustnosť metódy v predstavenom príklade (dáta CSES) sme testovali aj tak, že z pôvodného počtu 22 premenných sme v kontrolných analýzach uplatnili len 17, resp. 18 premenných. Vynechali sme pritom vždy iné vybrané postojové premenné a to tak, aby nebola vynechaná žiadna z relevantných dimenzií. Oba testy priniesli výsledky veľmi blízke s prezentovanými.

Zatiaľ explicitne nevysloveným predpokladom našich analýz je predpoklad rovnakej váhy jednotlivých postojových premenných. Z neho však vyplýva aj požiadavka, aby všetky *postojové premenné* používali rovnakú *škálu*, resp. rovnaký *rozsah* teoreticky nadobúdaných hodnôt. Táto požiadavka je v predstavenom príklade zabezpečená rovnakým rozsahom možných odpovedí na všetkých 22 postojových premenných.

Do diskusie určite patrí aj prípad manifestného typu komunist. Definičný vzorec komunistického LIT v analyzovanom prípade sa opiera len o osem respondentov, ktorí sa označili ako komunisti. Je jasné, že pri takýchto malých početnostiach môžu byť spoľahlivosť i samotné použitie definičného vzorca sporné. Znalosť historických i súčasných politických postojov na Slovensku nám však nedovolila tento typ odstrániť úplne. Na základe jeho hojného výskytu v nedávnych výskumoch (naplnenie typu kleslo v priebehu 10–15 rokov z dôvodov generačnej obmeny i kvôli značnej nepopularnosti ktorá spôsobuje, že sa k typu hlásia iba tí „odolnejší“) sme predpokladali, že latentné zastúpenie príslušníkov tohto typu bude vyššie, než v prípade typu manifestného. Tento predpoklad sa potvrdil.

Aby sme si overili spoľahlivosť dosiahnutého výsledku, ako kontrolu správnosti sme urobili výpočet LIT, kde boli pri stanovovaní definičných vzorcov vylúčení outlieri (hodnoty za hranicami dvojnásobkov štandardnej odchýlky). Zmena v príslušnosti ku komunistickému LIT oproti výpočtu zahŕňajúcemu hodnoty všetkých postojových premenných predstavovala nie viac ako 1,6 percentuálneho bodu. Metóda sa teda ukázala byť primerane robustná, výsledky boli dostatočne konzistentné s výsledkami prezentovanými, a to aj s ohľadom na diskutovaný počet latentných komunistov medzi prívržencami KDH.²³

Záver

Široko akceptovanými a intenzívne využívanými spôsobmi zisťovania rozšírenosti ideových orientácií vo verejnosti sú individuálne *sebazaradenia* a *expertné posúdenie* podľa názorov a postojov respondentov alebo podľa volenej politickej strany. Jedným alebo druhým spôsobom sa takto zisťujú pozície na stupnici ľavo-pravej a iné. Oba prístupy, využívané taktiež v medzinárodných komparatívnych skúmaníach, majú svoje silné stránky, ako aj nemalé slabiny. Príťažlivé napríklad je, že ľavo-pravá stupnica predstavuje „skratku“ čiastkových rôznorodých postojov. K slabinám patrí nerovnaký význam označení pre rôzne krajiny, prostredia a tiež skutočnosť, že veľká menšina ľudí sa nedokáže na ľavo-pravej či inej stupnici ideovej orientácie vôbec zaradiť, ako aj to, že časté hlásenie sa k stredu je nezriedka skrytou formou neodpovede či vyhýbavou odpoveďou na otázku respondentovi nejasnú. V prípade expertných posúdení zasa chýba vplyvné identitotvorné rozhodnutie samotného respondenta. Politická strana ako indikátor ideovej orientácie voliča môže byť ťažko zaraditeľná kvôli svojim rozporuplným stránkam a slabá afinita voličov sa prejavuje volatilitou – nehovoriac o tom, že značná menšina respondentov neinklinuje k žiadnej politickej strane.

V štúdiu sme na tomto pozadí predstavili metódu, ktorá sa nezmesťí ani do jedného z oboch uvedených prístupov. Všeobecnejšie, ako aj na konkrétnej aplikácii sme sa usilovali ukázať jej podobu, ako aj možné prínosy. *Metóda latentných ideových typov* vychádza zo *sebazaradení* do ponúknutých ideových typov, následne však cez názory a postoje jednotlivcov odokrýva ich skryté ideové inklinácie.

Východiskom sú bezprostredné ideové *sebazaradenia* respondentov do nominálnych ideových typov alebo na stupniciach. Vychádzajúc z týchto *manifestných ideových typov* (MIT) sa navrhovaným postupom dostávame k *latentným ideovým typom* (LIT). Aby to bolo možné, treba mať v dátovom súbore aj vhodné

²³ Vzniká relevantná otázka, prečo pozorujeme taký latentný príklon k manifestne krajným, prípadne slabo zastúpeným typom (napríklad práve diskutovaná komunistická orientácia v analyzovaných dátach). Vysvetlením by mohlo byť, že v metóde latentných typov aj typ na kraji stupnice môže po naplnení konkrétnymi postojmi získať umiernenějšíu podobu.

postojové premenné. Rad skupinových priemerov pre každú kategóriu MIT (pre typ konzervatívca, liberála a pod.) predstavuje *definičný vzorec* budúceho LIT. Tieto vzorce plnia funkciu počiatkových stredov (*initial centers*) v zhlukovej analýze (K-means cluster analysis), ktorá je ďalším krokom predstavenej metódy. Zhluková analýza sa v nej používa ako technický nástroj pre nové roztriedenie respondentov, nie ako exploračná metóda. S jej pomocou vyhľadáme pre každého respondenta s jeho jedinečným individuálnym vzorcom najbližší definičný vzorec niektorého LIT a tým ho k tomuto LIT priradíme. Množina individuálnych vzorcov respondentov zaradených do jednotlivých LIT nie je homogénna, je však homogénnejšia v porovnaní s postojovou rôznosťou respondentov hlásiacich sa k jednotlivým MIT.

Začlenenie do latentných typov sa teda nedeje sebazaradením ani expertným posúdením. Respondenti, ktorí sa prihlásili k niektorému MIT, sa svojimi postojmi podieľajú na stanovení kritérií pre príslušný latentný typ. Priradenia respondentov k jednotlivým MIT a LIT sa môžu, ale nemusia prekrývať, latentná pozícia môže byť identická, v ďalších prípadoch však iná, než je pozícia manifestná. Metóda umožňuje riešiť aj problém s respondentmi, ktorí na úrovni MIT zostali nezaradení. Pomáha tiež v prípadoch, keď sa viacerí respondenti kvôli rozšírenému negatívnemu obrazu a odsudzovaniu niektorého MIT neodvážia k takému nepopulárnemu typu prihlásiť. Ako prínos metódy LIT sa črtá taktiež určité „rozháňanie“ silne obsadených stredov ľavo-pravých stupníc pre sebazaradenie, čo by mohlo zodpovedať aj likvidácii „skrytej non-response“. Ďalším argumentom v prospech konceptu a metódy latentných typov je, že dokážu – v porovnaní s MIT – väčšmi diferencovať medzi relevantnými prostrediami (meso-/vidiek a pod.). Všeobecnejšie vysvetlenia metódy sme doplnili jej praktickou aplikáciou. Skúmame vzťahy medzi manifestnými a latentnými typmi jednak podľa skupín prívržencov politických strán na Slovensku, ako aj podľa výšky dosiahnutého vzdelania.

Na záver štúdie diskutujeme niektoré metodologické dilemy navrhnutého postupu a dôležité metodologické rozhodnutia. Ide napríklad o voľbu metódy zhlukovej analýzy či o výber vhodných postojových premenných. V úlohe postojových premenných treba do analýzy vybrať tie s predpokladom rovnomerného pokrývania relevantných dimenzií odlišností manifestných typov. Je tiež na posúdení výskumníka – experta, či zvolený súbor premenných dostatočne mapuje skúmaný „priestor postojov“.

Cieľom štúdie bolo predstaviť metódu latentných ideových typov. Naša skúsenosť hovorí, že ide o analyticky produktívnu metódu so širším možným použitím. Overiť či vyvrátiť by to mohli jej ďalšie aplikácie a skúsenosti iných výskumníkov a na iných dátach.

VLADIMÍR KRIVÝ pôsobí ako vedecký pracovník na Sociologickom ústave SAV v Bratislave. Zaoberá sa problematikou voľičského správania na Slovensku, regionálnymi súvislosťami,

hodnotovými orientáciami a kolektívnymi identitami. Publikoval k tomu niekoľko knížiek a viaceru analytických štúdií. Z nich možno vyzdvihnúť knižné práce Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania (Bratislava: Nadácia Médiá, 1996, v spoluautorstve s V. Feglovou a D. Balkom), Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku (Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2001, s O. Gyárfášovou a M. Velšicom), kapitolu Dominantné kolektívne identity na Slovensku (Bratislava: CE SAV – Ústav etnológie SAV – Sociologický ústav SAV, 2006) a vytvorenie elektronickej databázy Výsledky volieb 1929–2010 za obce na Slovensku (Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2010).

MILOSLAV BAHNA pracuje na Sociologickom ústave SAV. Vyštudoval softvérové inžinierstvo na Slovenskej technickej univerzite a sociológiu na Univerzite Komenského, kde v roku 2011 obhájil dizertačnú prácu, ktorej knižné vydanie vyšlo pod názvom Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie (Bratislava: VEDA, 2011). Publikoval aj v International Migration Review, European Societies a prispel do Encyclopedia of Global Human Migration (Wiley-Blackwell, 2013). Je členom tímu, ktorý zastupuje Slovensko v programe medzinárodného komparatívneho výskumu International Social Survey Programme (ISSP) a je spoluzakladateľom Slovenského archívu sociálnych dát (SASD).

Literatúra

- Bútorová, Zora, Oľga Gyárfášová. 2011. „Verejná mienka.“ Pp. 171–199 in Miroslav Kollár, Grigorij Mesežnikov, Martin Bútorá (eds.). *Slovensko 2010. Správa o stave spoločnosti a demokracie a o trendoch na rok 2011*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Conover, Pamela J., Stanley Feldman. 1981. „The Origins and Meaning of Liberal/Conservative Self-Identifications.“ *American Journal of Political Science* 25 (4): 617–645.
- Dalton, Russell J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Deegan-Krause, Kevin. 2010. „2010 Slovak Parliamentary Elections: Post-Election Report.“ [online] *Pozorblog* [cit. 21. 7. 2011]. Dostupné z: <<http://www.pozorblog.com/2010/07/2010-slovak-parliamentary-elections-post-election-report/>>.
- Enyedi, Zsolt, Bojan Todosijević. 2003. „Organisation of Mass Political Attitudes in Hungary.“ *Polish Psychological Bulletin* 34 (1): 15–26.
- Fleishman, John A. 1986. „Trends in Self-Identified Ideology from 1972 to 1982: No Support for the Salience Hypothesis.“ *American Journal of Political Science* 30 (3): 517–541.
- Gyárfášová, Oľga. 2010. „Volby a voliči.“ Pp. 72–94 in Martin Bútorá, Miroslav Kollár, Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová (eds.). *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram.
- Gyárfášová, Oľga, Vladimír Krivý, Marián Velšic et al. 2001. *Krajina v pohybe*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Gyárfášová, Oľga, Vladimír Krivý. 2007. „Electoral Behaviour – Persistent Volatility or Clear Signs of Consolidation? The Case of Slovakia.“ Pp. 79–106 in Vít Hloušek, Roman Chytilík (eds.). *Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrad Group*

- Countries. Brno: Institute for Comparative Political Research of the Faculty of Social Studies of Masaryk University.
- Gyárfášová, Olga, Martin Slosiarik. 2008. „Pravica, ľavica a hodnoty v strednej Európe.“ *OS 11* (1): 6–18.
- Holm, John D., John P. Robinson. 1978. „Ideological Identification and the American Voter.“ *The Public Opinion Quarterly* 42 (2): 235–246.
- Chytilík, Roman, Otto Eibl. 2011. „České politické strany v politickém prostoru.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (1): 61–88.
- Jacoby, William G. 1991. „Ideological Identification and Issue Attitudes.“ *American Journal of Political Science* 35 (1): 178–205.
- Klein, Daniel B., Charlotta Stern. 2008. „Liberal versus Conservative Stinks.“ *Society* 45 (6): 488–495.
- Krivý, Vladimír. 2000. *Politické orientácie na Slovensku – skupinové profily*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Kroh, Martin. 2005. „Surveying the Left-Right Dimension: The Choice of a Response Format.“ *Discussion Papers* 491. Berlin: German Institute for of Economic Research.
- Mair, Peter. 2007. „Left-Right orientations.“ Pp. 206–222 in Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann (eds). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Marušiak, Juraj. 2006. „Fenomén strany Smer: medzi ‚pragmatizmom‘ a sociálnou demokraciou.“ *Stredoevropské politické studie* 8 (1): 19–55.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová. 2000. „Krystalizace politických postojů, politického spektra a role hodnot ve volebním rozhodování.“ Pp. 253–300 in Petr Matějů, Klára Vlachová et al. *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991–1998*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Milic, Thomas. 2008. „Links, Mitte, Rechts: Worauf grundet die ideologische Selbstidentifikation der Schweizer und Schweizerinnen?“ *Swiss Political Science Review* 14 (2): 245–285.
- Zechmeister, Elisabeth. 2006. „What’s Left and who’s Right? A Q-method Study of Individual and Contextual Influences on the Meaning of Ideological Labels.“ *Political Behavior* 28 (2): 151–173.
- Zschirnt, Simon. 2011. „The Origins & Meaning of Liberal/Conservative Self-Identifications Revisited.“ *Political Behavior* 33 (4): 685–701.

Príloha

Tabuľka A. Použité postojové premenné z výskumu CSES Slovensko 2010

Postojové premenné	Výrok A	Výrok B
prácu_každý_sám	Za to, aby mal každý prácu a slušnú životnú úroveň by mal byť zodpovedný štát	O svoju prácu a životnú úroveň by sa mal postarať každý sám
väčšina_rozhodovať	V demokracii treba dôsledne rešpektovať aj práva menších	V demokracii má väčšina právo rozhodovať aj na úkor menších
nie_prerozdelovať	Bolo by správne, keby sa čím viac prostriedkov od bohatých prerozdelilo v prospech sociálne slabších	Bolo by nesprávne, keby sa veľa prostriedkov od bohatých prerozdelilo v prospech sociálne slabších
štátne_vlastníctvo	Najlepšie by bolo, keby všetko patrilo do súkromných, a nie štátnych rúk	Je mnoho vecí, ktoré by nikdy nemali patriť do súkromných rúk
práva_národnosti	V Slovenskej republike by mali mať rozhodujúce postavenie Slováci	Slovenská republika by mala zaručovať rovnaké práva všetkým, bez ohľadu na ich národnosť
zásahy_štátu	Čím menej priamych zásahov štátu do ekonomiky, tým lepšie	Existuje veľmi mnoho oblastí, kde priame zásahy štátu do ekonomiky potrebné sú
maďari_vlasť_maďarsko	Maďari žijúci na Slovensku pokladajú za svoju vlasť Slovensko	Maďari žijúci na Slovensku pokladajú za svoju vlasť Maďarsko
zamestnávateľia_slobodu	Práva zamestnancov voči zamestnávateľom by sa mali posilniť	Zamestnávateľia by mali mať voľnejšie ruky pri rozhodovaní o podmienkach práce a pri odmeňovaní zamestnancov
rómovia_neprispôsobiví	Väčšina Rómov na Slovensku žije v zlých podmienkach preto, lebo nemajú rovnaké možnosti ako ostatní	Väčšina Rómov na Slovensku žije v zlých podmienkach preto, lebo sa nechcú prispôbiť
ekológia_pred_ekónómiou	Ochrana životného prostredia je menej dôležitá ako rozvoj výroby a pracovných príležitostí	Životné prostredie treba chrániť aj za cenu obmedzovania výroby a pracovných príležitostí
maďari_zmeniť_hranice	Väčšina Maďarov na Slovensku odmieta zmenu hraníc a pripojenie južných oblastí Slovenska k Maďarsku	Skrytým cieľom väčšiny Maďarov na Slovensku je zmena hraníc a pripojenie južných oblastí Slovenska k Maďarsku

Postojové premenné	Výrok A	Výrok B
imigráciu_povolit'	Imigrácia na Slovensko by mala byť prísne obmedzená	Každému, kto chce žiť a pracovať na Slovensku, by sme to mali povoliť
práva_detí	Deti musia poslúchať rodičov za každej situácie	Deti majú práva, ktoré musia rešpektovať aj rodičia
interrupcie_voľba	Interrupcia by nemala byť povolená za žiadnych okolností	Žena by mala mať právo rozhodnúť sa, či si plod ponechá alebo podstúpi interrupciu
nie registr.partnerstvám	Homosexuáli a lesbické ženy by mali mať právo uzatvárať registrované partnerstvá.	Homosexuáli a lesbické ženy by nemali mať právo uzatvárať registrované partnerstvá.
domácnosť_muž_aj_žena	V ideálnej rodine muž zarába a žena má na starosti deti a domácnosť.	V ideálnej rodine obaja partneri zarábajú a obaja sa podieľajú na starostlivosti o deti a domácnosť.
legalizovať_drogy	Užívanie mäkkých drog by malo byť trestné	Užívanie mäkkých drog by sa nemalo trestať
homo_práva_nie	V demokratickej spoločnosti je normálne, keď sa homosexuáli a lesbické ženy otvorene hlásia k svojej sexuálnej orientácii a domáhajú sa svojich práv	Homosexuáli s lesbické ženy by mali byť radšej ticho a nepožadovať nejaké svoje práva
cirkev_nie_politika	Cirkev by mala mať významný vplyv na politiku	Cirkev by nemala ovplyvňovať politiku
SK_zájmy_pred_EÚ	Naša zahraničná politika by sa mala úzko koordinovať s Európskou úniou.	Naša zahraničná politika by mala vychádzať z národnoštátnych záujmov Slovenska, aj za cenu konfliktu s Európskou úniou.
EÚ_pridať_kompetencie	Európska integrácia zašla príďaleko, bolo by ju treba obmedziť.	Európskej únii by bolo treba dať viac kompetencií, ako má dnes.
vláda_nie_rozhodovať_sama	Najlepšia vláda je tá, ktorá o všetkom rozhoduje sama a zabezpečuje poriadok a stabilitu.	

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Poznámka: Respondenti odpovedali na škále 1 až 7, kde 1 znamenala „úplný súhlas s výrokom A“ a 7 „úplný súhlas s výrokom B“, resp. išlo o stupnicu „jednoznačný súhlas“ / „jednoznačný nesúhlas“ s výrokom.

Tabuľka B. Presuny najsilnejšie zastúpených manifestných typov do latentných typov medzi voličmi politických strán (riadkové %)

Voliči strán, MIT	LIT					N
	konzervatív- vec	liberál	socialista, resp. sociál- ny demo- krat	slovenský národovec	komunista	
<i>Kresťanskodemokratické hnutie (KDH), N = 70</i>						
konzervatívec	68,0	12,0	4,0	0,0	16,0	25
žiadna orientácia	29,6	0,0	14,8	18,5	37,0	27
<i>Sloboda a Solidarita, N = 73</i>						
liberál	6,5	58,1	19,4	16,1	0,0	31
žiadna orientácia	33,3	47,6	4,8	9,5	4,8	21
<i>Slovenská demokratická a kresťanská únia (SDKÚ), N = 120</i>						
konzervatívec	26,9	57,7	11,5	3,8	0,0	26
liberál	7,1	64,3	25,0	3,6	0,0	28
žiadna orientácia	45,5	13,6	9,1	25,0	6,8	44
<i>SMER - sociálna demokracia (SMER-SD), N = 333</i>						
socialista, resp. sociálny demokrat	13,0	15,4	29,6	18,5	23,5	162
žiadna orientácia	32,9	11,4	17,1	24,3	14,3	70

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Tabuľka C. Aritmetické priemery odpovedí piatich latentných ideových typov na stupniciach postojových premenných (finálne stredy)

Postojové premenné	konzervatív- vec	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komunista
prácu_každý_sám	3,7 (1,6)	4,1 (2,0)	2,7 (1,6)	4,2 (1,8)	1,6 (1,1)
väčšina_rozhodovať	3,3 (1,4)	2,6 (1,6)	3,2 (1,8)	3,5 (1,9)	3,1 (1,9)
nie_prerozdelovať	3,1 (1,4)	3,9 (1,7)	2,5 (1,5)	2,8 (1,6)	1,9 (1,5)
štátne_vlastníctvo	4,3 (1,4)	5,0 (1,7)	5,5 (1,6)	5,8 (1,3)	5,0 (2,0)
práva_národností	3,1 (1,6)	4,6 (2,2)	3,3 (2,1)	3,6 (2,2)	2,1 (1,6)
zásahy_štátu	4,1 (1,3)	5,0 (1,8)	5,3 (1,5)	5,3 (1,4)	5,0 (1,8)
maďari_vlast_ maďarsko	3,5 (1,3)	3,1 (1,8)	2,8 (1,6)	4,6 (2,0)	4,2 (2,0)
zamestnávateľia _slobodu	3,4 (1,3)	3,2 (1,9)	2,4 (1,4)	2,9 (1,8)	2,0 (1,4)
rómovia_ neprispôsobiví	5,5 (1,4)	5,9 (1,3)	5,8 (1,8)	6,2 (1,4)	5,4 (2,0)
ekológia_pred _ekonomiou	4,7 (1,4)	5,3 (1,4)	4,5 (1,7)	5,3 (1,3)	4,6 (1,8)
maďari_zmeniť _hranice	3,7 (1,3)	3,3 (1,8)	2,9 (1,5)	5,0 (1,6)	4,3 (1,9)
imigráciu_povoliť	4,0 (1,0)	4,4 (1,7)	3,2 (1,7)	4,4 (1,7)	2,8 (1,5)
práva_detí	3,7 (1,4)	4,7 (1,8)	2,6 (1,6)	5,4 (1,4)	2,1 (1,2)
interrupcie_volba	3,3 (1,6)	6,1 (1,4)	6,2 (1,1)	5,9 (1,4)	3,7 (2,3)
nie_registr_ partnerstvám	5,0 (1,6)	2,7 (1,6)	5,3 (1,7)	5,8 (1,5)	6,1 (1,6)
domácnosť_muž_ aj_žena	4,7 (1,5)	5,8 (1,6)	5,8 (1,4)	6,5 (0,9)	3,7 (2,0)
legalizovať_drogy	2,7 (1,5)	3,1 (2,1)	2,0 (1,6)	2,6 (2,0)	1,5 (1,2)
homo_práva_nie	4,5 (1,5)	2,5 (1,4)	4,8 (1,5)	5,2 (1,6)	6,0 (1,5)
cirkev_nie_politika	4,3 (1,4)	6,4 (1,0)	6,3 (1,1)	5,8 (1,6)	5,4 (1,8)
SK_záujmy_pred_EÚ	3,5 (1,2)	3,0 (1,7)	3,2 (1,7)	3,7 (2,0)	3,2 (1,6)
EÚ_pridať_ kompetencie	3,9 (1,1)	4,2 (1,6)	3,9 (1,5)	4,5 (1,5)	3,3 (1,4)
vláda_nie_rozhodovať sama	4,8 (1,3)	4,8 (1,9)	4,1 (1,8)	5,0 (1,8)	3,3 (1,7)

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Tabuľka D. Euklidovská vzdialenosť medzi definičnými vzorcami MIT

	konzervatívce	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komunista
konzervatívce		3,0	2,0	2,5	4,4
liberál	3,0		2,7	3,3	5,5
socialista, resp. sociálny demokrat	2,0	2,7		1,9	3,8
slovenský národovec	2,5	3,3	1,9		4,6
komunista	4,4	5,5	3,8	4,6	

Zdroj: CSES Slovensko 2010.

Tabuľka E. Euklidovská vzdialenosť medzi finálnymi stredmi LIT

	konzervatívce	liberál	socialista, resp. sociálny demokrat	slovenský národovec	komunista
konzervatívce		5,6	4,9	5,1	5,0
liberál	5,6		5,2	5,4	8,4
socialista, resp. sociálny demokrat	4,9	5,2		4,9	4,8
slovenský národovec	5,1	5,4	4,9		6,8
komunista	5,0	8,4	4,8	6,8	

Zdroj: CSES Slovensko 2010.